

1. ÚVOD — NÁSTIN PROBLÉMU

Snahou každé obecné disciplíny je uchopit předmět svého bádání prostřednictvím souřadnic určitého pojmového systému, který je zároveň produktem i prostředkem systematické analýzy daného předmětu. Jelikož je sociální realita určitým způsobem strukturována, odráží tuto strukturovanost rovněž pojmový aparát sociologie.¹ S určitým zjednodušením tak lze tvrdit, že již jaksí tradičně existují tři základní roviny, v nichž bývají formulovány obecné úvahy o povaze sociální reality. Jsou to:

1. rovina globální, celospolečenská;
2. rovina společenských skupin a jejich vzájemných vztahů;
3. rovina sociálního jednání individuálních aktérů.

Dějiny nemarxistické sociologie jsou z velké části pochopitelné jako proces konfrontace uvedených tří přístupů. Globální přístup se zpravidla pojí s obecnými úvahami z oblasti filozofie dějin, hledisko skupinové bývá obvykle přítomno ve studiích inspirovaných přístupy etnologie a sociální a kulturní antropologie, hledisko sociálního jednání individuí je často (ne však vždy) laděno sociálně psychologicky.

O marxistické sociologii se soudí, že preferuje východisko globální (zásadní význam kategorie společensko-ekonomické formace) doplněné o jistou modifikaci hlediska skupinového (důraz na sociálně třídní strukturu společnosti). Přitom se zpravidla předpokládá, že rovina sociálního jednání je marxistickým úvahám vzdálena, že marxistická sociologie ani potenciálně žádnou teorií sociálního jednání nedisponuje.

Je pravda, že problematika sociálního jednání nepatří v pracích marxistických sociologů mezi témata zvláště frekventovaná. Na druhé straně je však právě tak zřejmé, že si sami marxističtí sociologové v poslední

době stále více uvědomují nezbytnost touto problematikou se hlouběji zabývat. Svědčí o tom např. práce kolektivu sovětských autorů z roku 1980 nazvaná Sociální jednání. V předmluvě zde vedoucí kolektivu J. A. Charin konstatuje, že „nehledě na vážný význam této problematiky, je v naší filozofické literatuře obecná teorie sociálního jednání rozpracována velmi nedostatečně“ [Charin 1980: 7]. Poukazuje přitom na rostoucí význam obecné analýzy sociálního jednání v souvislosti s ideologickou konfrontací probíhající mezi marxismem a buržoazními společenskými vědami. Tato problematika zůstává, konstatuje dále, zatím do značné míry doménou jednostranných přístupů různých směrů nemarxistické sociologie.²

Tématem naší práce je pokus o formulaci základních principů takové koncepce sociálního jednání, která by důsledně respektovala východiska historického materialismu a byla díky tomu použitelná při kritice různých nemarxistických pojetí sociálního jednání.

Uvědomujeme si přitom určité nebezpečí, které by plynulo z pouze povrchní aplikace pouček marxismu-leninismu na oblast sociálního jednání. Je např. velmi lákavé vydělit podle klasického schématu struktury základny a nadstavby odpovídající typy jednání (např. od výrobního až po estetické) a takto vzniklou typologii doprovodit konstatováním, že výrobní jednání je určující. Podobně jednoduché je vypořádat se s teorií sociálního jednání tím způsobem, že za výlučný subjekt tohoto jednání prohlásíme třídu, a nikoliv individua.

Takový přístup by měl podle našeho názoru dvojitý nedostatek. Za prvé by vlastně pouze opakoval to, co již bylo klasiky marxismu-leninismu dávno a mnohem výstižněji řečeno, pouze s tou obměnou, že by k analýze připojil v podstatě naprosto redundantní kategorii „jednání“. Druhým nedostatkem takového přístupu by bylo to, že by vzniklá koncepce byla jen minimálně použitelná při kritice nemarxistických teorií sociálního jednání. Nebyla by totiž schopna v jejich vlastních termínech poukázat na jejich vlastní nedostatky, což je nutným předpokladem přesvědčivého zpochybnění.

Ve snaze vyvarovat se podobných krátkých spojení pokusili jsme se odvodit model sociálně podmíněného jednání přímo z Marxových ekonomických analýz. Logika jednání, kterou Marx popisuje ve svých rozbořech povahy směnné hodnoty, může být podle našeho názoru zobecněna na oblast sociálního jednání vůbec.

Koncepce, kterou zde předkládáme, je záměrně budována tak, aby umožňovala efektivní marxistickou kritiku jak pozitivistických variant sociálního jednání (speciálně teorie směny G. Homanse), tak také dnes módnějších variant antipozitivistických (pojetí jednání v symbolickém interakcionismu a ve fenomenologické sociologii). Lze ji aplikovat rovněž na kritiku koncepce sociálního konstruování reality P. Bergera a T. Luckmanna i na kritiku koncepce produkce a reprodukce sociálního života

A. Giddense. Specifickým problémem zůstává použití marxistické koncepce sociálního jednání při kritice tzv. teorie nezamýšlených důsledků, která je rozvíjena americkou (R. K. Merton), německou (K. Popper) i francouzskou (R. Boudon) sociologií.

Způsob výkladu je následující: Na příkladu Maxe Webera, klasika „metodologického nominalismu“, ukážeme základní motivy stojící v pozadí uvedení kategorie sociálního jednání do sociologie. Předběžně pak nastíníme principy koncepce sociálního jednání obsažené latentně v dílech zakladatelů marxismu. Poté v kritice vybraných nemarxistických směrů operujících s touto kategorií budeme postupně marxistické stanovisko precizovat.

